

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱՆՆԱ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՒ «ԳԻՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ» ԵՐԿՐ

Պարեր ի վեր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության, միաբանության ու հայ համայնքի գլխավոր առաքելությունը եղել է Տերունական սրբավայրերի պահպանությունը, ամեն մի սրբավայրում ծեսն անխափան կատարելը: Սակայն հոգևոր այդ ծառայությանը զուգահեռ երուսաղեմահայությունը նաև գրավոր մշակույթի որոշակի արդյունքներ է տվել¹:

Մատենագրական մի շարք փաստեր վկայաբերելով՝ առիթ ունեցել ենք ասելու, որ դեռևս Ե. դարում հայկական դպրությունը հասել է տարածվել է Սուրբ երկրում և Երուսաղեմում: Ներկայացնենք այդպիսի մի քանի պատահիկ: Պատմահայր Մովսես Խորենացին, օրինակ, երբ պատմում է Պաղեստինում ծավալած գործունեության մասին, գրում է. «...և մեք յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգեւոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք՝ յԵդեսացոցն հասանէաք քաղաք. թեթեակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ՝ *անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացոց հրահանգս*» (Գ. ԿԲ.):

Կարելորդ արդյունքներ են Երուսաղեմի այս ու այն վայրում, ինչպես օրինակ՝ Համբարձման լեռան ռուսական վանքի տարածքում հայտնաբերված հայկական արձանագրությունները, որոնց մի մասը գալիս է Ե.-Ջ. դարերից:

Ըստ ավանդության՝ Դավիթ Անհաղթն իր «Բարձրացուցէք» ճառը խոսել է «յԵրուսաղէմ ի Գողգոթային, յաւուր Խաչվերաց տօնին»²: Անհավանական չէ ննթադրել, որ Դավիթ Անհաղթը հենց այստեղ էլ գրի է առել իր ճառը:

¹ Երուսաղեմում հայերի ներկայությունը ավանդաբար ներկայացվում է հայկական մյուս գաղթավայրերի շարքում, մենք էլ հետևում ենք այդ մեկնակետին, թեև ապացուցված է, որ հայերը Սուրբ քաղաքում ունեն առնվազն երկուհազարամյա կարևոր, հոծ և չընդհատվող կենսագրություն:

² Գիրք պատճառանաց, ըստ՝ Յ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, 1891, էջ 232:

«Կարգադրութիւն օրհնութաբեր ցուցակի» անունը կրող հիշատակարանը, որ կցված է «Մայր Մաշտոցին», պահպանել է թարգմանական գործունեությունը Երուսաղեմում ծավալած Կորինի, Խոսրովի, Ընձակի մասին ավանդական այսպիսի տեղեկություններ. «Իսկ զկանոն ջոր օրհնելոյն Սրբոյն Բարսղի է արարեալ յեթներորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ ի Կեսարիա Կապադովկիացոց, եւ *յԵրուսաղէմ քաղաքի ի հոսանա Յորդանանու հանդիպեցաւ Խոսրով թարգմանիչ... եւ անդ գրեաց եւ երկր ի Հայա*»: «Իսկ Ապաշխարողաց կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբթոցն երանելոյն Կիւրդի Երուսաղեմացոյ *գրեալ... ի դռնն Սրբոյն Միոնի, Ընձակ եւ Կորին թարգմանիչք բերին*»³:

Հետագա դարերից նույնպես պահպանվել են տվյալներ այն մասին, որ Երուսաղեմը ողջ միջնադարում եղել է հայ դպրության օջախներից մեկը: Ըստ ձեռագիր հիշատակարանների՝ հայազգի Հովհաննես Բժիշկը այստեղ թ. դարում թարգմանել է «Պատմութիւն Սրբոյն Դէոնիսիոսի» երկը. «Այս պատմութիւն Սրբոյն Դէոնիսիոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ էր թարգմանեալ ի յունականէն ի վիսիականն, իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովհաննէս Բժիշկ ՅԻԹ. (880) թուականիս հայոց»⁴:

Այս ու այլ աղբյուրներից ի մի հավաքած նման փաստեր շատ կարելի է ներկայացնել, որոնք մասնավորապես վերաբերում են նաեւ Երուսաղեմում Գրիգոր Երուսաղեմացու (ԺԳ. դար), Վարդան Արեւելցու, Գրիգոր Տաթևացու գրական գործունեությանը: Եղած փաստերը լիապես բավարար են պնդելու համար, որ ողջ միջնադարում Երուսաղեմի հայ միաբաններն ու ուխտավորությամբ այստեղ այցելած հոգեւորականները գլխավոր առաքելության՝ սրբավայրերի պահպանության հետ մեկտեղ ստեղծել, գրել ու թարգմանել են բազմաթիվ երկեր, նաեւ արտագրել ու բազմացրել են անհամար ձեռագրեր, այսինքն՝ Երուսաղեմը մշտապես եղել է հայ դպրության եւ գրչության կենտրոններից մեկը⁵:

Այս կենտրոնի գրական արդյունքը հարստացնողներից մեկը եղավ ԺԷ. դարի վերջի եւ ԺԸ. դարի սկզբի մատենագիր Հովհաննես Երուսաղեմացին: Հովհաննես Հաննա⁶ անունով հայտնի հոգեւորական-մատենագրից

³ Սուրբ Հակոբյանց մատենադարանի թ. 652 ձեռագիր, էջ 492: Ձեռագրային այս եւ հոգվածում բերվող մյուս տվյալները քաղել ենք Ս. Հակոբյանց մատենադարանի ձեռագրերից, որոնցից օգտվելու հնարավորություն ունեցել ենք 2000-2002 թթ. Երուսաղեմի հոգեւոր վարժարանում աշխատելու տարիներին:

⁴ Մկ. Աղանունի, Միաբանք եւ այցելութ Հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 354:

⁵ Երուսաղեմյան գրչության արվեստի թեմային են նվիրված մեր հրապարակումները «Միոն» հանդեսում, տե՛ս Ն. Պողոսյան, Երուսաղեմի հայ գրչության կենտրոնը ԺԴ. դարում. Ս. Հրեշտակասետաց, «Միոն», 2002, թ. 1-3, էջ 64-72 եւ Երուսաղեմի հայ գրչության կենտրոնը ԺԵ. դարում. Ս. Փրկիչ, «Միոն», 2002, թ. 4-6, էջ 204-208:

⁶ Աղբյուրներում Հովհաննես Երուսաղեմացու անունը գործածվում է Հաննա, Հեննե,

պահպանվել են կենսագրական որոշ տեղեկություններ, որոնց, ինչպես նաև նրա հեղինակած հիմնական՝ «Գիրք պատմութեան Երուսաղեմի» երկին կփորձենք մի փոքր մանրամասն անդրադառնալ:

Հաննայի ապրած ժամանակաշրջանի ընդհանուր նկարագիրը. ԺԷ. դարի վերջին եւ ԺԸ. դարի սկզբին իր գործունեությունն սկսած Հովհաննես Հաննայի անունը մեծապես կապված է Գրիգոր Շղթայակիի եւ Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքների, Երուսաղեմի եւ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքությունների եւ միաբանությունների հետ: Հայտնի է, որ Ամրդոլու համալսարանի առաջնորդ Վարդան վարդապետի աշակերտներից Հովհաննես Կոլոտն ու Գրիգոր Շիրվանցին թողնում են վանքը: Շրջագայություններից հետո Գրիգոր վարդապետը 1709 թ. առաջնորդ է կարգվում Մշո Ս. Կարապետ վանքում, 1715 թ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվում Հովհաննես Բաղիշեցի Կոլոտը, որի նախաձեռնությամբ Գրիգոր վարդապետ Շիրվանցին, առանց իր գիտության, նշանակվում եւ անմիջապես Պոլսի բոլոր եկեղեցիներում հիշատակվում է որպես «պատրիարք Ս. Երուսաղեմի»: Սա կատարվում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության 12 տարվա անիշխանական մի շրջանից հետո, երբ պատրիարքական աթոռը միացվել էր Կ. Պոլսին, բազմաթիվ աշխարհիկ ու հոգեւորական տեղապահների, «վարիչ» փոխանորդների ժամանակավոր իշխանությունից հետո Երուսաղեմի հայոց միաբանության վրա դիզվել էր հսկայական պարտք (նշվում է 800 քսակ), գրեթե խաթարվել էր հոգեւոր-ծիսական գործունեությունը Երուսաղեմի հայկական սրբավայրերում, առգրավվել էր եկեղեցական սպասքը: Որպես այդ ամենի հետեւանք՝ էլ ավելի էր սաստկացել Երուսաղեմի քրիստոնյա եւ մահմեդական համայնքների ոտնձգությունները հայերի եւ հայկական սրբավայրերի նկատմամբ:

Այս ամենը ներկայացնող աղբյուրների մեջ առաջնային տեղ է գրավում Հաննայի պատմությունը, որտեղ ականատես հեղինակն ասում է, թե «տգետ ու խելագար հովիվների» փառամոլությունն ու չարաշահությունը պատճառ են դարձել պատրիարքական աթոռների միավորության համար, թե փոխանորդներն իրենց հերթին նպաստում էին չարաշահումներին, մանավանդ որ Կ.Պոլսի պատրիարքական աթոռն այնպիսի մթնոլորտի մեջ էր, որ տարվա մեջ երկու-երեք պատրիարքներ էին փոխվում գանազան միջոցներով:

Հովհաննես Կոլոտի կարգադրությամբ երկու աթոռները իրավական տեսակետից բաժանվում են, եւ դա հաստատվում է օսմանյան կառավարական որոշմամբ: 1717 թ. Գրիգոր Շղթայակիի պատրիարքը հանգանակություն է սկսում Երուսաղեմի պարտքը վճարելու համար: Դրա համար երկաթե շղթա

Հաննէ, Աննա տարբերակներով, որոնցից առավել հաճախադէպ է գործածվում Հաննա ձեւը, որը նախընտրում ենք նաեւ մենք:

է անցկացնում պարանոցին և ուխտում այն չհանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ Երուսաղեմի հայոց վանքը չի ազատվել պարտքերից:

Շղթայակիրը կարողանում է նվիրատվություններով ազատել պարտքերից, ավելին՝ շինարարական ու բարենորոգչական աննախադեպ շարժում է սկսում Երուսաղեմում, որը ներառում է եկեղեցիների ու միաբանության կյանքի վերակառուցումները, ուխտավորների նոր հոսքերի ապահովումը, գիտական աստիճանի բարելավումը և այլ ոլորտներ: 1726 թ. Կ. Պոլսի հայ 80 երեւելիների և Կարապետ Ունեցի Կաթողիկոսի հորդորական նամակին անսալով՝ Գրիգոր պատրիարքը հանում է շղթան պարանոցից, հետագա տարիներին ձեռնամուխ է լինում Երուսաղեմի հայոց սրբավայրերը վերականգնելու գործին:

Հայ Երուսաղեմի այս բոլոր անցուդարձերի մեջ կենտրոնական դեր ունեն Հովհաննես Հաննա Երուսաղեմացին, որին Գրիգոր պատրիարքը դեռևս Կ. Պոլսում բնակվելիս (1718-1721 թթ.) նշանակել էր իրեն փոխանորդ, իսկ հետագայում վստահել էր միաբանության տարբեր կարևոր պաշտոններ, ու Հաննան դարձել էր Գրիգոր պատրիարքի հավատարիմ գործակիցն ու աջ ձեռքը:

Հաննայի կենսագրությունը ժամանակագրական կարգով. Փորձել ենք մեզ հասանելի աղբյուրներից ժամանակագրական հերթականությամբ ի մի հավաքել և ներկայացնել Հովհաննես Հաննայի կենսագրության տվյալները: Առհասարակ պետք է ասել, որ ժամանակը փրկել և տպագիր կամ ձեռագիր վիճակում մեր օրերն է հասցրել նկարագրվող դեպքերի մասին որոշ վավերագրեր, այդ թվում՝ նամակներ և կոնդակներ, որոնք մեծապես նպաստել են այս հրապարակումը պատրաստելուն:

Հովհաննես Հաննային նվիրված ոչ մեծաթիվ հրապարակումներում նրա ծննդյան թվական է նշվում 1693 թ., հավանական է՝ ծնվել է հենց Երուսաղեմում: Ծննդյան այլ թվականներ նույնպես նշվում են, սակայն հենվելով 1733 թ. նրա մահվան առիթով Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի գրած նամակից, ուր հստակ ասվում է, թե «40 տարին նոր էր բոլորել», պետք է աներկբա ընդունել 1693-ը:

Ուխտավորությամբ 1711-1712 թթ. Երուսաղեմ այցելած հայ հոգևորական ու մատենագիր Զուար քահանան իր նկարագրության մեջ այսպիսի մի հիշատակություն ունի Հաննայի մասին. «Սովորություն է Սուրբ Յակոբ յորժամ փախստական գան, **գնայ Հեննե Լազրճին**⁷ նոցա հոգեւտունն և յանուանէ գրէ մի ըստ միոջէ և ելանէ դուրս: Անցանի երեք օրն և ձայնեն գնոքա և գրեն զդարպասն, ամէն մարդ իւր հալին կօրէ»⁸:

⁷ Գրագիր:

⁸ «Զուար Ճիլերճի Օղլու քահանայի Ճանապարհագրութիւն և ուխտ Երուսաղեմ», «Բագմալեպ», 1869, էջ 177:

Եթե նկարագրության մեջ նշված «Հէննէ եազըճին» նույն մեր Հաննա մատենագիրն է, ապա ուրեմն Զուար քահանայի այցելության ժամանակ 18-19-ամյա երիտասարդ հոգեւորականն արդեն պատասխանատու էր կարելու դերակատարում ունէր Երուսաղեմի հայոց միաբանությունում: Ուխտավորներին ընդունելու գործը կարող էր հանձնարարվել գործունյա, կարող երիտասարդի միայն: Դժվար է պատկերացնել, որ Զուար քահանայի խոսքը մեկ այլ Հաննայի մասին կարող էր լինել, չնայած որ Հովհաննես անվան արաբական Հաննա տարբերակը ոչ հազվադեպ էր Մերձավոր Արեւելքի հայերի շրջանում:

1714 թ. փետրվարի 14-ին Հաննան ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա⁹, որի մասին պատմում է Ս. Հակոբյանց Մատենադարանի թ. 884 ձեռագրի հիշատակարանը:

Երուսաղեմի հայ միաբանությունը, իրավաբանորեն առանձնանալով Կ. Պոլսից, ժամանակավոր կոչումով այստեղ եկած «պապայի» կամ «նազըրի» փոխարեն կարիք ունէր հավատարիմ էր ունակ փոխանորդի ու մատակարարի, մտահոգ պատրիարքական փոխանորդի կամ աթոռակալի, եւ Կ.Պոլսի ու Երուսաղեմի երկու պատրիարքների կոնդակներով այդ պաշտոնին 1717 թ. կանչվում է Հովհաննես վարդապետ Երուսաղեմացին: 1715 թ. Երուսաղեմի պատրիարք ընտրված, 1717 թ. հաստատված Գրիգոր Շղթայակիիրը Կ. Պոլսից Երուսաղեմ է հասնում միայն 4 տարի անց՝ 1721 թ., եւ այդ ամբողջ միջանկյալ շրջանում Ս. Աթոռում պատրիարքի կարգադրություններն անվերապա ու անխափան կյանքի էր կոչում աթոռակալը:

Իհարկէ, Երուսաղեմում սկիզբ առած հաշտություններն ամբողջությամբ չպետք է հանգեցնէր որեւէ անհատի գործունեությանը, այլ տեղին կլինի հաստատապես ասել, որ այդ շրջանում Երուսաղեմում հավաքվել էր նվիրյալ միաբանների մի բույլ, որի համախումբ աշխատանքը մեծապես նպաստեց վերագարթոնքին: Պատմությունը Հաննայից բացի պահպանել է նաեւ այլ պաշտոնյա հոգեւորականների անունները, ինչպէս օրինակ՝ լուսարար Դավիթ Սպարկերտցի եւ վերակացու Հակոբ Ոռհայեցի վարդապետները, որոնց հաճախադեպ են այս կամ այն գործարքը կնքելիս, միաբանության համար օգտաշատ քայլեր կատարելիս:

1721 թ. պատրիարք Գր. Շղթայակիիրը Կ.Պոլսից հասնում է Երուսաղեմ, առաջին օրերից անձամբ է սկսում քննել, թե Ս. Աթոռի տնօրինության տակ ինչ սեփականություն, եկեղեցական անոթներ են պահպանվել իր նախորդներից հետո: Պատրիարքի մոտ ժողովված միաբանները երդումով հաստատում

⁹ Կասկածելի է թվում Մկրտիչ Աղավնունու բերած մի տվյալը, համաձայն որի՝ Հովհաննեսը սարկավագ է ձեռնադրվել 1700 թ.: Եթե ստույգ է ծննդյան 1693 թվականը, ուրեմն ճիշտ չէ սարկավագ ձեռնադրվելու Մկ. Աղավնունու բերած թվականը. տոն Մկ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութ Հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 359:

են, որ հալիշտակիչների ձեռքից հնարավոր է եղել փրկել Ս. Աթոռի զարդերից ու եկեղացական սպասքից միայն 3 պղնձյա եւ 4 արծաթյա սկիհ, 5 կանթեղ, 1 բուրվառ, 12 փոքր եւ 1 միջին խաչ: Հայ Երուսաղեմի ամբողջական պատմության առաջին հեղինակ Աստուածատուր եպս. Տէր Յովհաննիսյանցն այս դրվագի մասին պատմելիս նշում է, որ մի քանի օր անց աթոռակալ Հաննա վարդապետը լուսարարի եւ վերակացուի հետ հայտնում է Գր. Շղթայակրին, որ կարողացել են կեղեքիչ տեղակալների ու «նազըրների» ձեռքից փրկել-ագատել որոշ անոթներ: Թեեւ դա էլ մեծ բան չէր, սակայն լուրն ուրախություն է պատճառում պատրիարքին, եւ նոր գտածոները նույնպես արձանագրում է իր հրահանգով ստեղծված «տումարի» մեջ¹⁰:

1722 թ. Գր. Շղթայակիրը, հիմնական աջակից ունենալով Հաննա վարդապետին, ընդարձակում է Ս. Հակոբյանց մայրավանքին կից Ս. Ստեփանոս ավանդատունը, որ կառուցվել էր Կիլիկիայի հայոց թագավորների ժամանակներում: Այնտեղ շինում են Ս. Պատարագի սեղան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով եւ Ավագան՝ ճերմակ ու վայելուչ մարմարյա հորինվածքով: Վանքի հյուսիսային կողմում բարձր ամբիոնում, կանգնեցվում է սեղան Ս. Նշանի անունով, իսկ սեղանի վերելում շինվում է գեղեցիկ մի պահարան, որտեղ պահում էին Կենաց Փայտի մասունքն ամփոփող Ս. Խաչը:

1726 թ. փետրվարին Կ. Պոլսում 12 եպիսկոպոսների մասնակցությամբ տեղի է ունենում Կարապետ Ուլնեցի¹¹ Կաթողիկոսի օծումը: Դրան մասնակցելու եւ Երուսաղեմի միաբանության շնորհավորանքները նորած Կաթողիկոսին բերելու համար Գր. Շղթայակիրն իր կողմից պատգմատար է ուղարկում Հաննա վարդապետին: Կարապետ եպս. Ուլնեցին Կ.Պոլսում եպիսկոպոս է ձեռնադրում Հովհաննես Կոլոտին, երբ վերջինս տասը տարի արդեն վարել էր Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոնը: Մի փոքր ուշ Կարապետ Ուլնեցի Կաթողիկոսը մի խնդրով նամակ է գրում Գր. Շղթայակրին, որը խնդրանքը կատարելու մասին պատասխան նամակ է գրում եւ Կ.Պոլիս առաքում իր աթոռակալ Հաննա վարդապետի եւ Հովհ. Կոլոտի աշակերտ Թովմա վարդապետի միջոցով՝ իբրեւ ընծա ուղարկելով նաեւ Կենաց Փայտ պարունակող մի ոսկե Խաչ, որը Կարապետ Ուլնեցին ընդունում է սիրով եւ անցկացնում լանջին: Այս միջոցին Հովհաննես Հաննա վարդապետը ձեռնադրվում է եպիսկոպոս երկու այլ հոգեւորականների՝ Կուտինայի առաջնորդ Մարտիրոսի եւ նշված Թովմայի հետ մեկտեղ:

Կ. Պոլսից Երուսաղեմ վերադարձին Հաննան իր հետ տանում է Կ. Պոլսի հայերի հոջակավոր նամակը՝ ուղղված Գրիգոր Շղթայակրին, որով հորդորում

¹⁰ **Աստուածատուր եպս. Յովհաննեսանց**, Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղեմի, հ. Ա.-Բ., Երուսաղեմ, 1890, էջ 50-55:

¹¹ Կարապետ Բ. Ուլնեցի, Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 1726-1729 թթ.:

են այլևս հանել ութ տարի ի վեր իր պարանոցն անցկացրած երկաթե շղթայակապ խաչերը, քանի որ Երուսաղեմի Ս. Աթոռը մեծապես ազատվել էր պարտքերից, ու նաև հայոց պատրիարքի շղթայակապ մնալը ամոթանք էր հայոց ազգի ու երեւելիների համար¹²: Այս նամակի հետ Հաննա եպիսկոպոսը Կ.Պոլսից իր հետ բերում է նաև Երուսաղեմի պատրիարքությանը վերաբերող նոր ընդունված կանոնադրությունը, եւ անշուշտ դա է պատճառը, որ ժողովրդի մեջ եւ տարբեր գրքերում կանոնադրական այդ կետերը հետագայում հիշատակվում են «Հաննայի նզովքներ» անունով, թեւեւ Հաննան անմիջական մասնակցություն չի ունեցել դրանք կազմելու գործում, այլ բերել-հասցրել է Երուսաղեմ:

Կարծում ենք՝ ավելորդ չէ համառոտ ներկայացնել նշյալ կանոնադրական կետերը, քանի որ դրանք իր ժամանակին խիստ հրատապ ու կարևոր էին հայ եկեղեցու երկու աթոռների համար եւ մեծ դեր ունեցան Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության հետագա տասնամյակների գործունեությունը կարգավորելիս: Առաջին կանոնն արգելում էր պատրիարք կամ վեքիլ ընտրել կամ նշանակել դրսեկ որեւէ մեկին, այդ պաշտոնին պետք է հավակներ միայն Երուսաղեմում ապրած եւ գործած, Հին եւ Նոր կտակարաններին կատարելապես տիրապետող, Երուսաղեմի գործերին երկար ժամանակ առնչված մեկը: Երկրորդ կանոնն արգելում էր աշխարհիկ անձանց վերակացու, գլխավոր գործակալ նշանակել «պապա», «նազր» կամ այլ անունով: Երրորդ կանոնը արգելում էր Երուսաղեմի պատրիարքությունը երբեւէ միացնել Կ. Պոլսին կամ այլ աթոռի, որպեսզի վնաս չհասնի Երուսաղեմի դիրքին եւ ունեցած բացարձակ ինքնիշխանությանը¹³:

Որպես Գր. Շղթայակրի աթոռակալ՝ Հաննան մասնակցություն է ունեցել շինարարական բազմաթիվ ձեռնարկներին, իսկ Գեթսեմանի ձորում Ս.Աստվածածնի եկեղեցու 1730 թ. նորոգությունը ուղղակի կապվում է նրա անվան հետ: Այդ թվականին հունաց փոխանորդի հետ համաձայնությամբ նորոգվում են եկեղեցու տանիքը, ներսի եւ դրսի այլ հատվածներ, բարձրացվում են գավիթի պատերը եւ կատարվում են այլ նորոգություններ:

Հովհաննես Հաննան վախճանվել է 1733 թ. դեկտեմբերի 13-ին Երուսաղեմում ծանր հիվանդություն տանելուց հետո:

Ս. Հակոբյանց մատենադարանի թ. 598 ձեռագիրն ունի Հաննայի հիվանդության եւ մահվան մասին պատմող մի ուշագրավ հիշատակարան. *«Ի թվ. 1622. ին եւ յունիս ամսոյ ԺԲ. ին օրն Գ. շաբթի, Ս. Դանիէլի եւ երից մանկանց*

¹² Ն. Պողոսյան, Կ. Պոլսի հայերի նամակը Երուսաղեմի Գրիգոր պատրիարքին, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 2012, թ. 136.1, էջ 63-72:

¹³ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կանոնադրական այս կետերի մասին կարելի է մանրամասներ քաղել Մ. Օրմանյանի «Ազգապատումից», Մ. Չամչյանցի «Պատմություն Հայոց»-ից:

յրօնին առ Աստուած փոխեցաւ եղբայրն իմ Հեննէ Յովհաննէս վարդապետն, որ էր տան որդի Սրբոյն Յակոբայ եւ աթոռակալ մեծի Գրիգոր վարդապետի Բաղիշեցոյ: Ընթերցողք լի սրբի սասցէք Աստուած ողորմին, զի կէնճ¹⁴ էր հասական եւ մաւրդաւ եւ քաղցր տեսօք: Եւ եղին մարմին տրաւ ի Ս. Փրկիչ մեծի Մինաս վարդապետի կշտի, զի Բ. ամ եւ Բ. ամիս ի մէջ մահճաց տալմայի ցաւ կրեաց, չեղեւ վերջն ազատել, այսքան դեղ եւ բժիշկ չեղեւ օգուտ եւ ճար, ախտալեթ ան ցաւով գնաց, Տէրն ողորմի հոգոյն...»:

Հեղինակավոր ու նվիրական եպիսկոպոսի խիստ վաղաժամ մահը (40-ամյակը նոր էր լրացել) սուգի մեջ է թողնում միաբանությանն ու ազգականներին, առավելապէս՝ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքին, որի անփոխարինելի աշակիցն էր Հաննան բոլոր ձեռնարկումներում:

Իր ինքնագիր հշատակարանում Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքը Հաննային նվիրված այսպիսի տողեր ունի. «Առ Աստուած փոխեցաւ հոգետոր որդին եւ ցույ ծերութեան իմոյ Սր. Երուսաղէմացի աթոռակալ Հաննայ Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետն եւ արքեպիսկոպոսն, որ ի մանկութենէ ի մէջ Սրբոյ աստուածադիր աթոռոյս անեալ եւ վարժեալ եւ հնգետասան ամ զգործ աթոռակալութեան քաջապէս կատարեալ եւ զբազում վիշտս գնեղութիւնս կրեալ վասն պարտազարտութեան, նորոգութեան եւ շինութեան Սրբոյ տանս Աստուծոյ»¹⁵:

Շղթայակիրն իր ամենահավատարիմ գործակցից հանկարծակի գրկվելով՝ անգամ ցանկանում է հրաժարվել պատրիարքական աթոռից: Կ.Պոլսի հայոց իշխանավորներին ուղղված՝ Գր. Շղթայակրի նամակում լավագույնս արծարծված են պատրիարքի այդ տրամադրությունները, երբ նա գրում է. «Արդ՝ սիրելիք իմ եւ տեսարք Ս. Տանս, եւ ծերացայ եւ անկարող ի գործս, մանասանդ միջաքել եւ յուսակրորս արար զիս տարածամ մահ սիրելի աթոռակալին իմոյ, եւ կամ ի սուգ անմխիթար: Ճշմարիտ եւ անկեղծ սրբի գրեմ ձեզ, զի եւ այսօրեւն անկարող եմ կատարել զգործս զայս, քաջ իսկ գիտէք, զի յառաջ քան զերիս ամս, յորժամ խօթացաւ բարեյիշատակ որդեակն իմ, գրեցի ձեզ առաքել այսր զպատրիարք վարդապետն Կիրել տան ձերոյ, եւ ինձ առանձնանալ ուրեք ողբալ զթշուառութիւնս անձին իմոյ: Եւ յանցելունս ամի առաքեաց նա զանդրանիկ աշակերտ իւր զՅակոբ վարդապետ»¹⁶, եւ եւս հաճութեամբ նորին արարի գնա ինձ եւ ինքեան փոխանորդ եւ առաքեցի այդր, եւ մնացի գալտրեան նորս, որպէս խոստացան: Եւ այժմ վերստին թախանձա-

¹⁴ Կէնճ - երիտասարդ:

¹⁵ Ս. Հակոբյանց մատենադարանի թ. 302 ձեռագիր, Մաշտոց, Գրիգոր Շղթայակրի 1733 թվականի ինքնագիր հիշատակարանը՝ էջ 607:

¹⁶ Խոսքը հետագայում Կ.Պոլսի եւ Երուսաղեմի պատրիարք դարձած Հակոբ Նալյանի մասին է, ում դեռեւս 1732 թ. Շղթայակիրը Կ. Պոլսում նշանակել էր իրեն փոխանորդ:

նօք աղայեալ իննայել ի գագաշեալ ծերութիւնս եւ ազարել զիս, զի եթէ քանք իմ լսելի լինին ձեզ, առաքեցէք զվարդապետդ իմ լինիլ տէր փան ձերոյ»¹⁷:

Հովհ. Հաննան թաղված է Երուսաղեմի հայոց Ս. Փրկիչ վանքի հայկական գերեզմանատանը՝ Մինաս Համդեցու հարեանությանը, տապանագիրն է հետեւյալը. «Այս է փապան հանգալեան բազմաշխարս աթոռակալ Հաննէ Յովհաննէս ասարուածարան վարդապետի եւ արքեպիսկոպոսին Երուսաղեմացոյ, որ ԺԵ. ամ զաթոռակալութեան գործն կարարեաց եւ վիշտս բազումս կրեաց ի պարտոց վճարումն եւ ի շինութիւնն, ասարուածադիր աթոռն սրբոյն Յակոբայ եւ փարաժամ մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս ի թվ. ՌՃՁԲ. ամին եւ ի յունիս ԺԱ. եւ մեծ սուգ եթող սիրելեաց իւրոց. Որք հանդիպիք եւ ընթեռնութ լի բերանով յիշեցէք եւ Ած. Ողորմի ասացէք նմա. եւ Տէր ձեզ ողորմեսցի. Ամէն»:

Հովհաննէս Հաննայի անվան հետ Երուսաղեմում կապված բազմաթիվ հիշատակներ կան: Ըստ Ս. Հակոբյանց ձեռագրատան թ. 532 ձեռագրի հիշատակարանի՝ 1733 թ. Հաննայի մայրը՝ մահտեսի Արզուն, իր Հովհաննէս որդու եւ մահտեսի Հիլանե դստեր հիշատակի համար Ս. Հակոբ վանքին է նվիրել ոսկյա ականազարդ մի խաչ՝ կենաց փայտի մասունքով:

Ս. Հակոբյանց մայրավանքից ներս գտնվող Ս. Մինաս մատուռի արտաքին դռան վրա Ս. Հակոբ Տեառնեղբոր նկարի արծաթի շրջանակի մեջ առնված պատկերներից մեկի ներքեւի անկյունում ծնկի եկած է Հաննա արեղան, եւ վրան գրված է՝ «ՀԱՆՆԱՅ ԱԲԵՂԱՅ»: Բոլոր նկարագրողները հավաստում են, որ դա Հովհաննէս Հաննայի կենդանագիր պատկերն է¹⁸ (տե՛ս նկ. 1):

Երուսաղեմի Հայոց թաղամասի մի հատվածը կոչվում է Հաննա թաղ, որ երբեմն ասվում է նաեւ «Աննա թաղ»: Այն կառուցել է Հովհաննէս Հաննան 1730 թ.՝ ի հիշատակ Երուսաղեմը ծանր պարտքերից ազատելուն, ունի օդատուն եւ ընդարձակ լուսավոր դիրք, հատակը ելեւէջներով ու անհարթ է: Երկու հանդիպակաց կողմերում ունի չորս եւ հինգ սենյակներ, յոթ աստիճան քարձրանում է դեպի բացավայր տանիք, որ հանգստանալու հարմարավետ տեղ է, եւ ուր կան երկու այլ սենյակներ եւս: Այս ամենը քարաշեն է, հաստ պատերով: Ի դարի սկզբին Հաննա թաղում կառուցվել է Երուսաղեմին հատուկ շինությունը՝ եւս չորս սենյակ, եւ այդպիսով փոքրիկ այս թաղը կազմում է 15 սենյակ¹⁹:

¹⁷ Գր. Շոթայակրի նամակը քաղել ենք՝ **Աստուածատուր եպս. Տէր Յովհաննէսեանց**, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հ. Բ., Երուսաղեմ, 1890, էջ 30:

¹⁸ **Մկրտիչ եպս. Աղանունի**, Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ, Երուսաղեմ, 1931, էջ 259:

¹⁹ Նկարագրությունն ըստ՝ **Մ. արք. Օրմանյան**, Հայկական Երուսաղեմ, Երուսաղեմ, 1931, էջ 100:

Հարկ է խոսել բանասիրական մի շփոթի մասին: Աստվածատուր եպս. Տեր Հովհաննիսյանցն իր պատմության մեջ նշում է, որ Հաննան սբանչելի արվեստով նկարել է Փրկչի տնօրինական եւ սրբերի պատկերներ, որոնք կարելի է տեսնել Ս. Հակոբյանց տաճարում եւ այլ եկեղեցիներում²⁰: Սակայն որեւէ այլ աղբյուր Հաննային չի ներկայացնում որպէս նկարիչ կամ ծաղկող: Թույլ ենք տալիս պնդել, որ Աստուածատուր եպսիսկոպոսը Հովհաննես Հաննա մատենագիրն սխալմամբ նույնացրել է մեկ այլ Հաննայի՝ Մերձավոր Արեւելքում եւ գերազանցապէս Եգիպտոսում ապրած եւ ստեղծագործած հայազգի Հաննա Երուսաղեմացի նկարչի հետ, ով արաբական աղբյուրներում հայտնի է Հովհանն[ա] ալ-Արմենի անունով, եւ որից բազմաթիվ նկարներ ու սրբապատկերներ են պահպանվել զանազան տաճարներում, այդ թվում՝ դպտի եկեղեցիներում²¹: Նկարահան Հաննայի ապրած շրջանն ընդգրկում է 1715-1783 տարիները, մինչդեռ մեր նկարագրած Հաննան, ինչպէս նշեցինք, մահացել է 1733 թ.: Նկարիչ Հաննայի մասին մի հրապարակման հեղինակ Ն. Միքայելյանը պարզորոշ գրում է՝ «Գալով պատմիչ Հաննա Երուսաղեմացուն, որ եղել է հոգեւորական եւ պատրիարքական փոխանորդ, ապա նա մահացել է 1733 թ. եւ նկարչությամբ չի զբաղվել»²²: Այս շփոթը, կարծում ենք, առաջ է եկել Հովհաննես անվան արաբական Հաննա տառադարձված տարբերակից. այդ անունն են կրել մի քանի Հաննա-ներ:

«Պատմութիւն Երուսաղէմի» երկը. Մատենագիր Հովհաննես Հաննան իր անունը հավերժացրել է «Երուսաղէմի պատմութիւն» ստեղծագործությամբ: Այն ունեցել է մի քանի հրատարակություն, առաջինը 1731 թ., ապա եւ՝ 1734, 1767, 1782, որոնցից վերջինը՝ հայատառ թուրքերեն: Պատմությունը նկարագրելիս մենք հենվել ենք առաջին տպագրության վրա:

Իր գործունեության եւ դիրքի բերումով Երուսաղեմի հայ կյանքին, հոգեւոր արարողություններին, միջկրոնական հարաբերություններին, մայրաքաղաք Կ.Պոլսի հետ ունեցած կապերին քաջատեղյակ Հովհաննես Հաննան նախանձնախնդիր է եղել դրանք գրի առնելու, ուխտավորների այցելությունները դյուրացնելու համար սրբավայրերի մասին տեղեկությունները շարադրելու եւ ներկայացնելու, նաեւ հաջորդներին թողնելու հարցում: Հաննայի պատմության ամբողջական վերնագիրն է «Գիրք Պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի Քա-

²⁰ Աստուածատուր եպս. Տեր Յովհաննիսեանց, նշվ. աշխ., էջ 30:

²¹ Ն. Միքայելյան, Նկարիչ Հովհաննես Երուսաղեմացին Եգիպտոսում, ՊԲՀ, 1967, թ. 2-3, էջ 273:

²² Երկու Հաննաներին նույնացնելու վրիպումը, որ գրավոր աղբյուրներում թերեւս սկիզբ է առնում Աստուածատուր եպս. Տեր Յովհաննիսեանցի «Պատմութիւնից», մինչեւ վերջին տանամյակները խիստ տարածված էր եւ անցնում էր գրքից գիրք, հանդիպում է նաեւ Մկ. Աղավաւունու երկերում, անգամ համացանցային նյութերում կարող է այդ շփոթը հանդիպել:

դաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս եւ Սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»²³: Հեղինակը նպատակ է ունեցել ստեղծել Փրկչի եւ առաքելական դարերի հետ կապված սրբավայրերի ամբողջական նկարագրություն՝ «վասն խրախճանութեան տէրոնական ուխտատու մահտեսեաց»: Երուսաղէմի հոգեւոր կյանքի կենսագործունեությունը, հասույթներն ու մուտքերը մեծապես կախված էին չղաղարող ուխտավորական խմբերի հոսքերի հետ: Ս. Հակոբյանց միաբանության գործունեությունը նպատակաուղղված էր, սրբավայրերը պաշտպանելու եւ ծեսն անխափան կատարելու հետ մեկտեղ, ուխտավորներին ընդունելու, տեղավորելու, նրանց սրբավայրեր առաջնորդելու, բացատրելու եւ այլ ծառայություններ մատուցելու հետ: Եւ Հովհ. Հաննան իր պատմությունը ստեղծելիս մեծապես առաջնորդվել է գործնական մոլումով՝ ցանկանալով հագուրդ տալ ուխտավորների ընթերցասիրությանը:

Պատմության «Բան առ ընթերցող եղբարս մեր» առաջաբանում Հաննան ներկայացնում է իր երկը գրելու շարժառիթը: Սուրբ Հակոբյանց վանքն ու միաբանությունը ծանր օրեր էին ապրում մեծագին պարտքերից, եւ այդ դառն ժամանակներում, - ասում է հեղինակը, - ինքը մտնում է Ս. Հարության տաճար՝ ճգնությամբ ողբալու «տարաբախտիկ կյանքը»: Ս. Հարությունում անցկացրած հինգ ամիսներին «տեսի զայլատեսն, որք **ունէին ի ձեռս իրեանց զգիրս պատմութեանց Սրբոյ Երուսաղէմի ընդարձակապէս գրեալ ուրոյն ուրոյն**: Ուստի յոյժ գովութեան վարկայ գնոցայն քան զմերն» (7): Այդժամ բարի նախանձով է համակվում Հաննան. պետք է հիշել՝ լինելով 25-30 տարեկան հոգեւորական, սկսում է գրավոր աղբյուրներից եւ բանավոր գրույցներից հավաքել սուրբ տեղերի մասին տվյալներ եւ ամբողջացնում ու շարադրում որպէս պատմություն:

Մեկ խոսքով Հաննան իր պատմության բովանդակությունն այսպէս է բանաձեւում. «**Վիպէ զգովութիւն Սրբոյ երկրիս վկայութեամբ Աստուածաշունչ գրոց**» (8):

Պատմության շարադրանքին նախորդում է «Վասն գովութեան Սրբոյ Երուսաղէմի, վկայութեամբ Սր. Գրոց» գլուխը, ուր Աստվածաշնչից քաղվածո ներկայացված են Երուսաղէմի պատմական անցողարձերը, ապա հեղինակը մի քանի հստակ կետերով պարզաբանում է, թե ինչու հավատավոր քրիստոնյան անպայման պետք է այցելի, հաղորդակից դառնա քրիստոսակիր վայրերին. այս տեղում է Աստվածն իջել իր Որդու միջոցով եւ հրեշտակներով, ուրեմն մենք նույնպէս պետք է այս վայրերում գնանք Քրիստոսին ընդառաջ «եւ

²³ **Յովհաննէս Հաննա Երուսաղէմացի**, Գիրք Պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի Քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, Կ. Պոլիս, 1731: Տիտղոսաթերթին նշված է 1727 թվականը, որ թերևս պատմությունն ավարտելու տարին է: Պատմությունից քաղված մեջբերումների էջերը կնշենք շարադրանքում:

մարմնատր աչօք փեսանել գրեղիս մարդեղութեան նորա եւ վայելել զշնորհս պարգևաց խորհրդապէս աստուածահոյր սուրբ փեղեացն եւ ընդունիլ զքաւութիւն եւ զթողութիւն յանցանաց յաննախանձ պարգեաւորողէն» (23):

Պատմության հետագա 140 հատվածներում Հաննան մեկ առ մեկ պատմում է Երուսաղեմի եւ շրջակայքի սրբավայրերի մասին, մանրամասնում է հատկապես հայկական տնօրինական վայրերը, եւ այդ ամենը՝ ուխտավորներին ուղղված հորդորներով ու խրատներով շաղախված:

Հաննայի պատմությունը երեք հիմնական բաղադրիչ ունի: Այն **նախ եւ առաջ** համաքրիստոնեական սրբավայրերի պարզ ու մատչելի նկարագրություն է, որից իմանում ենք բազմաթիվ մանրամասներ Երուսաղեմի հատկապես քրիստոնեաշունչ պատմությունից: Օրինակ՝ Հաննան ասում է, որ Սողոմոնի տաճարի շրջակայքում աղքատ խրճիթներում բնակվում էին այլազգի մահմեդականներ, որ քրիստոնյաների մուտքը տաճար բնավ անվտանգ չէ, եւ պատահել են բազմաթիվ անախորժություններ այլազգիների ձեռքից:

Հատկանշական է, որ Հաննայի պատմածներից շատ բան գրեթե անփոփոխ կերպով կարելի է տեսնել նաեւ մեր օրերում, սրբավայրերի նկարագրությունն ու տնօրինող եկեղեցիների կարգը գրեթե չեն փոխվել, այսինքն՝ **այն արժանահավատ պատմություն է:** Այսպես օրինակ՝ Ս. Հարության տաճարի մուտքի պահպանությունը, ինչպես տեսնում ենք Հաննայի պատմության մեջ, գրեթե անխախտ է մնացել մինչ օրս, այդ թվում՝ այլազգիների կողմից այն տնօրինելու, գլխավոր մուտքի դուռը բացելու իրավունքը. «Ա՛յլ է իշխողն մեծ, այլ է եւ դոնապանն, այլ է եւ փակակալն, որք կնքեն զդուռն սրբոյ Յարութեան եւ բանան երեք ազգաց գիտութեամբն, եւ թարց նոցա ո՛չ բանան: Ի մէջ դրանց արարեալ են փոքրիկ պատուհանք, որ անտի տան զհոգեպահիկ կերակրիկն միաբանից, որք պաշտեն զսրբութեան փեղիքն»: Նկարագրվածը նույնությամբ պահպանվել է նաեւ այսօր, «երեք ազգ» ասելով՝ հեղինակը նկատի ունի Ս. Հարության տաճարը հավասարապես տնօրինող երեք Եկեղեցիներին՝ Հայ Առաքելական, Հույն Ուղղափառ եւ Կաթոլիկ:

Պատմության **երկրորդ բաղադրիչը** հայկական սրբավայրերի մասին պատմելն է: Հաննան, աչքի առաջ ունենալով հայ ուխտավորին, կարծես անմիջական զրույցների ձևով մանրամասնում է, թե ինչ տնօրինական վայրեր էր տիրապետում մեր եկեղեցին ու Ս. Հակոբյանց միաբանությունը, ինչ դժնի պատմությամբ են դրանք հասել մինչ իր օրերը, եւ ինչ մեծ զոհողությունների գնով են հայ հոգևորականները կարողացել պահպանել սրբավայրերը բազմաթիվ ազգերի, իշխանությունների, կրոնների, նվաճողների պայմաններում:

Պատմությունից իմանում ենք, օրինակ, որ դեռեւս Հաննայի ժամանակներում «Հանդերձից բաժանման» սրբատեղին պատկանում էր հայերին. «Ամէն

ուրբաթ մերայինքն աստ պարարագեն գՔրիստոս, զի ի ձեռս մեր կայ եւ պատուի Ե. մշտավատ կանթեղիք»:

Առանձնակի սիրով է խոսում Գր. Շղթայակրի մասին՝ չխնայելով մակդիրները, ինչպես՝ «գիրեշտակակրօն արհիեպիսկոպոսն եւ առաջնորդն սրբոյ Կարապետի շնորհաբաշխ շիրմի գտէր Գրիգոր սրբաքարոզ վարդապետն», «երանելի վարդապետն Գրիգորիոս», «երկրորդ լուսաւորիչն սրբոյ աթոռոյս Երուսաղէմի Գրիգոր աստուածաբան վարդապետն»:

Հեղինակը նկարագրում է Գր. Շղթայակրի ժամանակ Երուսաղէմում սկսված լայնածավալ շինարարության ընթացքը: Պատմության այս ու այն գլուխներում սփռված դրվագներն ի մի հավաքելով՝ կարող ենք ստանալ ԺԸ դարի սկզբին Երուսաղէմի հայկական սրբավայրերի նորոգության ու շինարարության պատկերը, որից կարգվի, որ Գրիգոր Շղթայակրի ժամանակ մի մեծ ու աշխույժ շինարարական հրապարակի էր վերածվել Երուսաղէմի հայ կյանքն իր բոլոր դրսեւորումներով, մանավանդ երբ հաշվի ենք առնում, թե գերմարդկային ինչ ճիգեր, պալատական կապեր ու ֆինանսական միջոցներ էին գործի դրվում շինարարական թեկուզ փոքր թույլտվություն ստանալու, այլակրոն համայնքների դիմադրությունն ու քրիստոնեական քույր եկեղեցիների խանդը հաղթահարելու համար:

Հաննայի պատմությունից կարելի է քաղել Գրիգոր Շղթայակրի գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր: Ահա շինարարական միայն մեկ նկարագրություն, որ վերաբերում է հայոց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցուն. *«ՌՃՀԴ. (1725) թուին հայրապետն սրբոյ քաղաքիս վեհա իմ Գրիգորիոս մեծ վարդապետն մեծացոյց գնաւ եւ կառոյց անդ սեղան մի յոյժ գեղեցիկ՝ նուիրեալ յանուն սրբուհոյն Հռիփսիմէի մաքուր օրհորդի: Դնելով զմասն ինչ ի գազաթանէ Սրբոյ Կուսին անդ՝ տեսոնազրեաց գնաւ մեծաւ փառօր: Ուստի եւ զբոլոր եկեղեցին սպիտակացուցեալ իբրեւ զձինսարեսիլ աղանի եւ զբազում նկարագրութիւնս սրբոց պատկերաց արձանացոյց ի սուրբ խորանսն եւ զվանքն բոլորովինը նոր նորոգեաց ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»:*

Առանձնապես մանրամասն եւ երկար է շարադրված պատմության «Վասն անցիցն անցելոց ի վերայ վանից Սրբոյն Յակոբայ» գլուխը, որն ամփոփում է հեղինակի ապրած ժամանակների մանրամասները, պատմությունն է Ս. Հակոբյանց վանքի պարտքերի, Կ.Պոլսից ուղարկված կառավարիչների ապաշնորհ վարքի, Հովհաննես Կոլոտ եւ Գրիգոր Շղթայակրի պատրիարքների աթոռակալման, պարտքերից Ս.Աթոռն ազատելու մասին: Այս գլուխը որոշ ձեռագրերում հանդիպում է որպես ինքնուրույն երկ, հավանաբար Հաննան այն գրել է ավելի վաղ եւ հետո միացրել է իր պատմությանը:

Պատմության **երրորդ քաղաքիչը** բարոյախրատական ոգին է: Հովհաննես Հաննայի երկն իր ամբողջության մեջ խրատանի է՝ ներկայացված սուրբ վայրերի նկարագրության եղանակով: Հոգեւորական հեղինակը սրբավայրերը սոսկ արտանկարչի դիրքերից վերարտադրող չէ, նա իր նկարագրությունը ծառայեցնում է մարդկանց քրիստոնեական պատվիրաններով զինելու և այդպիսով սրբավայրերին ու հավատքին մոտեցնելու համար:

Բազմաթիվ դրվագներում հեղինակը խորհուրդների ձևով հորդորում է ուխտավորներին, թե ինչպես պետք է վարվել այս կամ այն սրբավայրն այցելելիս, ինչ ուղիներով պետք է շարժվել և այլն: Ս. Հարության տաճարի համար հորդորում է՝ *«Տէրունական ուխտաւորքն յամենայն աւուր յերեկոյի և յառաւօրի պարտին առանց դանդաղանաց գալ յերկրպագութիւն սրբոյ դրանն, որ է դրուն ողորմութեան, ընդունիլ աներեսութեալէս զգօրութիւն շնորհաց սրբանաստորք Գերեզմանի Տեսոն Աստուծոյ մերոյ ըստ հաւատոց իրեանց»:*

Իսկ որ յուրաքանչյուր քրիստոնյա պետք է ուխտավորությամբ այցելի Երուսաղեմ, Հաննան փաստարկում է մի շարք կետերով, որոնց թվում է երկար ու դժվարություններով լեցուն ճանապարհն անցնելու և այդպիսով մաքրագործվելու գործոնը. *«Երկարութիւն ճանապարհին Երուսաղէմի առնէ մեզ շահս. Նախ՝ դադարումն ի մեղաց, և երկրորդ՝ ապաշխարութիւն գործեցեալ մեղաց մերոց: Զի ընդ հեշտութեան չարչարի մարմինն ի ճանապարհի և ընդ գրկողութեան քաշխումն ընչից: Ընդ ազատութեանն ողորմութիւն Կալ: Ընդ ծուլութեանն աղօթք սրէպ: Ընդ որկորամոլութեանն պահք և այլն նմանապէս»:*

Պատմության լեզուն. Հովհաննես Հաննայի «Գիրք պատմութեան» լեզուն գրաբարն է՝ ձեւաբանական, շարահյուսական ողջ համակարգով: Իհարկե, այն մի շարք կոնկրետ լեզվական հատկանիշներով տարբերվում է դասական շրջանի գրաբարից և առավելապես ներկայացնում է ուշ միջնադարի գրաբարը, որով գրվել են և հայտնի են բազմաթիվ ժամանակագրություններ, պատմություններ:

Գրաբարից տարբերվող և աշխարհաբարին միտված քերականական ձևերն այստեղ դիպվածային կիրառություն ունեն, համակարգի չեն վերածվում և պատմության լեզուն չեն վերածում միջին հայերենի կամ «ոսմկորենի»: Տարբեր էջերում կարելի է հանդիպել միջինհայերենյան մի քանի քերականական ձևեր միայն: Դրանցից գլխավորը *կու* մասնիկի կիրառությունն է, որ նույնպես մեծաքանակ չէ: Օրինակ՝ «քսան քրիստոնեայ ծառայ վրացի *կու յղէ*», «ուխտաւորքն ըստ իրեանց հայրենի սովորութեանց *կու գնային* յովստ և յերկրպագութիւն սրբազան տեղեացն», «այսքան *կու* կողկողաք» և այլն՝ ընդամենը մոտ մեկ տասնյակ նման բայաձևեր:

Շեշտադրումը պարզ ու մատչելի նկարագրության վրա անելով՝ հեղինակը առանձնապես չի ճգնել իր երկը պաճուճել գեղարվեստական հնարանքներով: Այստեղ հիմնական նպատակը մատչելի կերպով քրիստոնյայի մտքի ու սրտի հետ խոսելու ձգտումն է: Ամբողջ երկը նման մի անկեղծ զրույց է հասցեատեր-ընթերցողի հետ, որն այս դեպքում Երուսաղեմ ուխտի եկած, ուխտի գնալ ցանկացող եւ առհասարակ բոլոր քրիստոնյաներն են:

Բայց եւ Հաննայի լեզուն տեղ-տեղ գուրկ չէ գեղարվեստական զարդարանքից: Հանդիպում են ոճական տաբերեր հնարանքներ, բանադարձման դրսևորումներ: Հաճախադեպ են մակդիր պարունակող բառակապակցությունները, եւ դա կարելի է համարել Հաննայի երկի մի առանձնահատկությունը: Ահա այդպիսի մակդիրների մի փունջ. *ուշիմսհիս րազմարհեստություն, դիսալլուկ շնջումն, քաղցրաբլուր գագաթ, ոսկեքար նկարագործությունք, յոգնախոսք հանդէս, վերառական պերճապարտություն, բարձրողէշ բարունակ, հոգեպահիկ կերակուր* եւ այլն:

Երբեմն հանդիպող համեմատություններն առավել դիպուկ են դարձնում հեղինակի ասելիքը, ինչպես՝ «գլետին թշուառությունն Աթոռոյս սրբոյ որ ծփայր ի մէջ անհուն տառապակրութեան», «այրս այս ներժամանակի իրում փայլէր հրեշտակական վարութ որպէս զարեգակն ի մէջ անթուղեաց աստեղաց», «իբրեւ գծուխս հնոցի արձակէին զղառնաշունչ ձայնս իւրեանց (150)» եւ այլն: Ս. Հակոբյանց մայրավանքի դուռը նկարագրում է՝ այն համեմատելով երկնականարի հետ. «Ոչ սխալիմ, եթէ նմանեցուցից զսա երկնից կամարին, քանզի սկսեալ յառաստաղէն հոյակապ կամարն կիսագնդակ բոլորակութեամբ գալ հասանի մինչեւ ցրեմն լայնադիր եւ անուշակերտ ձեռի»:

Հեղինակը գործածել է բազմաթիվ փոխառյալ տերմիններ, որոնք արաբական կամ թուրքական ծագում ունեն եւ իր ժամանակին համագործածական էին հարեան բոլոր երկրների ու լեզուների համար, ինչպես՝ *միւլք, մուրախիկ, եամախ, փապախսանս, գիսմէ (հարություն)* եւ այլն: Այս առիթով պետք է ասել, որ ԺԷ.-ԺԸ. դարերի հայ բազմաթիվ հեղինակներ (Երեմիա Քյոմուրճյան, Հակոբ Նալյան, Պաղտասար Դպիր, Մխիթար Սեբաստացի եւ այլն), գրաբար ստեղծագործելով հանդերձ, չեն վարանել գործածել նաեւ օտար-փոխառյալ եզրույթներ: Այդպիսով՝ գրաբարը ձեռք էր բերում նոր կերպարանք, ձեւավորվում էր գրաբարի մի նոր որակ, որը ներառում էր ժամանակի քաղաքական, տնտեսական, իրավական ձեռքբերումներն արտացոլող լեզվական իրողություններ: Սա թերեւս լեզվական նոր քննության ասպարեզ է գրաբարի համար²⁴:

²⁴ Ուշ միջնադարում գրաբարի գործածության հարցերի մասին տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործածությունը որպէս գրական լեզու ԺԸ.-ԺԹ. դարերում, Երեւան, 1990:

Պատմության մեջ մի քանի տեղ Հաննայի խոսքը միտում է բանաստեղծության, մանավանդ տերունական գովասանական հատվածներում: Օրինակ Հիսուսի Ս. Գերեզմանի նկարագրությունն ավարտվում է չափածո տողերով.

Սա է Գերեզման եւ ուրախութեան տաճար,
Գերեզման եւ տեղի երկնաւոր հարսանեաց,
Գերեզման եւ արեւմտ արեգականն արդարութեան,
Գերեզման եւ արեւելք լուսոյ...:

Ս. Հարության 1720 թ. նորոգության նկարագրությունը նույնպես եզերվում է բանաստեղծությամբ.

Ամաւս այս շինեցաւ յոյժ փառաւորեալ,
Վիճակս մեր Հայոց խաչի պանծացեալ:
Շինումն Սուրբ Յարութեան խաչին է սկըսեալ.
Եւ աւարտումն շինէ՛ զգիւտմէ՛ թուեալ,
Արապի լեզուաւ այսու անուանեալ,
Եւ Յոյն բարբառիս Անաստաս կոչեալ:

Այն, որ Հաննա Երուսաղեմացին գերծ չի եղել բանաստեղծելու ձիրքից, պատմության մեջ առկայծումներով ի հայտ եկող ուտանավորներից բացի վկայում են նաեւ գրքի վերջում գետեղված բանաստեղծությունները:

«Գովասանք սրբոյ քաղաքիս Երուսաղէմայ ոգեալ ի Յովհաննիսէ սուրբ Երուսաղէմացոյ», «Տաղ առ Ամենասուրբ Կոյսն Մարիամ», «Օրհնութիւնք յետ քարոզի» եւ մյուս տաղերը գրված են ուշ միջնադարի հայ հոգեւոր բանաստեղծության ավանդույթների շնչով ու բանաստեղծական լեզվով:

Հովհաննես Հաննայի պատմության լեզվի մասին համառոտ այս անդրադարձից հետո թույլ տանք չհամաձայնել Բաբկեն Կյուլեսերյանի մի տեսակետին: Անվանի բանասերը Կ.Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտի պատմությունը շարադրելիս շատ անգամ է օգտվել Հաննայի պատմությունից եւ կարծիք է հայտնում, որ Հաննայի պատմությունը գրված է անհարթ լեզվով եւ «հում նիւթերու հաւաքածոյ մըն է»²⁵: Կարծում ենք հակառակը, Հաննան ընտրել է պարզ լեզու՝ խիստ որոշակի նպատակներ հետապնդելով, որոնցից առաջինը, ինչպես նշեցինք, տերունական սրբավայրերի մասին ուխտավորների համար պարզ ու մատչելի պատմություն գրելու ձգտումն է եղել: Եւ եթե պատմությունն

²⁵ Բաբկեն ծ. վրդ. Կիլիւսէրեան, Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 9:

ունի «անհարթ լեզու» դասական գրաբարի համեմատ, ապա կանոնավոր է իր ժամանակի լեզվական համակարգն արտացոլելիս:

Հաննայի պատմությունը բանասիրությանը մի ուշագրավ այլ փաստ է մատուցում. այստեղ պահպանվել է այն գրքերի անվանումների ցանկը, որը ժամանակին թարգմանվել է Ղուկաս Խարբերդցու կողմից: Դրանց մի մասի թագմանության պատվիրատուն կամ խորհրդատուն եղել է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը, եւ գրքերի պարզ թվարկումն իսկ ցույց է տալիս իր ժամանակ Կ. Պոլսում հայ գիտական, կրթական ուղղվածությունն ու բարձր նշանողը: Հատվածը մեջբերում ենք ամբողջությամբ.

«Բայց արդ՝ հասարակաբար յիշեսցուք աստ զանուանս թարգմանեցեալ գրոց, զի մի՛ զկնի անցելոց ժամանակաց անհետացի, նաեւ՝ զի իմացին բանասէրքն ազգիս մերոյ, թէ զոյ գիրքն այն ի մէջ ազգիս մերոյ թարգմանեցեալ: Որոյ թարգմանն էր Ղուկաս վարդապետն Աբրահամեան յերկրէն Խարբերթո, կարի հմտացեալ լեզուին իտալիականի եւ լատինականի: Եւ թարգմանեցեալ գրեանքն են ստորեւ գրեցեալքս:

Նախ՝ զգիրքն Կենդանեաց եւ կամ Օրինակաց ի տասն հատորս բաժանեալ, որոյ մի մասն նախապէս էր թարգմանեցեալ ի Վնէժ ի նոյնոյ Ղուկաս վարդապետէ եւ զմնացեալսն կատարեաց ի Կոստանդնուպոլիս:

Երկրորդ՝ զգիրքն Աստուածաբանութեան Սկօթոսի, համառօտեցեալ ի Յօհաննիսէ Գաբրելեան:

Երրորդ՝ զգիրքն Է խորհրդոց եկեղեցոյ:

Չորրորդ՝ զգիրքն, որ կոչի Լուսաւորութիւն խոստովանութեան:

Հինգերորդ՝ զգիրքն, որ կոչի «Անտառ այլաբանութեան» յերկուս հատորս բաժանեալ, որոյ մի հատորն դեռեւս ոչ է թարգմանեցեալ:

Վեցերորդ՝ զգիրք իմն, որ կոչի «Պատմութիւն սրբոյ երկրին» հանդերձ լայնատարած սահմանաւ իւրով, յերկուս հատորս բաժանեալ:

Եօթներորդ՝ զգիրք իմն, որ կոչի «Ժաբէութիւն աշխարհի» յերկուս հատորս բաժանեալ:

Ութերորդ՝ զգիրքն այն, որ կոչի «Ջերմեռանդ կեանք»:

Իններորդ՝ զգիրք իմն Քարոզութեան ի վերայ ամենայն կիրակէից բոլոր տարոյն:

Տասներորդ՝ զփիլիսոփայական գրեանս Կովուտին կոչեցելոյ, այսինքն՝ զառաջին հատորն, որ է Լոճիգա, եւ երկրորդն, որ է Ֆիզիքա, իսկ երրորդն եւ չորրորդն, որ է Մեթաֆիզիքայ եւ Բարոյական, որք դեռեւս ոչ են թարգմանեցեալ, այլ են կիսակատարք:

Նաեւ զփոքր գիրք իմն ի վերայ «Հայր մերին»:

Եւ զայլ իմն գիրք նոյնաչափ վասն զոյնման եւ պաշտարութեան: Եւ զայլ մասնաւոր իրս յօղվա: Եւ ի վերոգրեցեալ գրեանցս այսոցիկ զոմանս ինքնին եւ զոմանս միջնորդութեամբ աշակերտացն իւրոց թարգմանեցուցանէր՝ յաւելլով ի գանձս գիտութեան սրբոյ եկեղեցւոյ»:

Բանասերները տարբեր առիթներով նկատել են. որքան որ դժնի է եղել մեր ժողովրդի պատմությունը հատկապես ուշ միջնադարում, նույնքան ծանր է եղել նաեւ Երուսաղեմի հայ համայնքի եւ միաբանության պատմությունը, միայն թե այստեղ հարյուրամյակների մաքառումը շատ ավելի արդյունավետ վախճան ունեցավ այն առումով, որ միաբանությունը մեր օրերում շարունակում է տիրապետել համաշխարհային նշանակության բազմաթիվ սրբավայրերի, եկեղեցիների, որտեղ պահպանվում եւ անխափան կատարվում է հնավանդ ծեսը, քրիստոնեական տիեզերական այդ սրբավայրերում ամեն օր հալերենն է հնչում:

Այդ ընթացքի արդյունավոր մշակներից մեկը Հովհաննես Հաննա Երուսաղեմացին է, ով իր արժանի տեղը պետք է գրավի հայ գրականության, առհասարակ հայ հոգեւոր մշակույթի անդաստանում, իսկ նրա «Պատմութիւն Երուսաղեմի» երկն արժանի է առավել ուշադրության եւ ինչու չէ՝ նորովի վերահրատարակության:

РЕЗЮМЕ

С апостольских времен в Иерусалиме существовала армянская христианская колония. Местное армянское патриаршество владело и по-прежнему контролирует множество святых мест, сохранение которых является важнейшей миссией армянских священников.

Кроме того, армяне Иерусалима создали многочисленные литературные, исторические, богословские произведения. Таким образом, Иерусалим в средневековье был одним из центров армянского пера, особенности которого не были детально изучены.

Данная работа посвящена армянскому священнику конца 17-го начала 18-го веков Иоаннесу Ханна Иерусалимаци, который занимал различные должности в армянском патриаршестве, был заместителем патриарха Григора Шхтаякир. Он также написал «Историю Иерусалима», которая имела пять изданий.

История Иоаннеса Ханна по сей день не утратила своего значения. Она имеет историческое и филологическое значение, сведения которой мы пытались описать, опираясь на многочисленные печатные и рукописные источники.

SUMMARY

Since the days of Christ an Armenian colony existed in Jerusalem. The local Armenian priests have wielded and still continue wield numerous holy sites, preservation of which have been the main mission of the Armenian Congregation.

In addition, in Jerusalem the Armenians also have created numerous literary, historical and theological works. Thus Jerusalem has been one of the centers of Armenian writing in the Middle Ages, which is still not fully explored.

Our publication is dedicated to the Armenian priest Hovhannes Hanna Jerusalematsi who has led number of positions in the Armenian Congregation at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries, and has been the deputy of patriarch Gregory Shghtayakir. He also has written “The History of Jerusalem,” which has had five editions. Hovhannes Hanna’s history has not lost its value to the present day. It has big historical and linguistic importance, the details of which we tried to describe, relying on printed and handwritten multiple sources.

